

Р.Я.Пиріг*

**СИМОН ПЕТЛЮРА У СПРИЙНЯТТІ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
(ЗА СПОГАДАМИ ГЕТЬМАНА)**

У статті проведено історичну реконструкцію сприйняття П.Скоропадським постаті одного з лідерів українського національно-демократичного руху С.Петлюри як військового, державного, політичного діяча і людини. Також розкриваються інформаційні можливості спогадів гетьмана для персоніфікації історичного процесу, наголошується на необхідності верифікації відомостей спогадів за іншими історичними джерелами.

Взаємовідносини між провідними діячами Української революції 1917–1921 рр. були надзвичайно складними, напруженими, нерідко антагоністичними, а то й ворожими. Породжені вони цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних причин. Насамперед ідейно-політичними розходженнями, ментальними відмінностями, різновекторними зовнішніми орієнтаціями, особистісним протистоянням у боротьбі за владу і головне – різним баченням шляхів будівництва та моделей української державності.

Завдання даної статті полягає в історичній реконструкції сприйняття лідером правоконсервативних кіл України гетьманом П.Скоропадським одного з визначних діячів українського національно-демократичного табору С.Петлюри в добу Центральної Ради та Української Держави, тобто у 1917 – 1918 рр. Слід зазначити, що в новітній українській історіографії понад десятиліття тому вже були намагання висвітлити ці дві постаті шляхом порівняння їх діяльності у 1918 р. За це досить складне завдання взявся один із перших вітчизняних петлюрознавців С.Литвин. Стаття мала досить виразну назву і претензійну мету: «Скоропадський і Петлюра: спроба спростування деяких міфів в історіографії Української Держави 1918 року»¹.

Проте автор, будучи палким адептом С.Петлюри², піддався впливу старої історіографічної традиції, яка ще з емігрантських післяреволюційних часів ділила істориків на прогетьманське й уенерівське крило. Дослідницькі прийоми С.Литвина цілком будувалися на вивіщенні «свого героя» за рахунок розвінчання його опонента. Природно, це не дозволило повністю реалізувати задекларовану мету, зате спричинило творення нових міфів.

На жаль, подібну методику використовують і завзяті прихильники П.Скоропадського. Намагаючись вивести гетьмана «з тіні центральнорадівців М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри», вони йдуть на свідоме приниження останніх. Зокрема, Л.Осауленко і В.Засєкін стверджують, що Грушевський і Центральна Рада намагалися «загасити національні прагнення українців», «плазували й загравали перед Тимчасовим урядом», «демобілізували 1,5 мільйонну українську армію», «займаючись крутіством і демагогією, проголошували безликі універсали» тощо. Ні в яке порівняння з П.Скоропадським не міг іти й С.Петлюра – «літератор», «учитель», «журналіст»³. У цьому плані ще далі йдуть деякі російські автори. Так, О.Анісімов пише про П.Скоропадського: «Гетьман запорожців ХХ століття був людиною європейської освіти, знав шість мов, являючи собою приклад освіченого абсолютизму». Намагаючись підкреслити явну меншовартість його опонента, автор наголошує, що людині, в жилах якої текла царська кров, протистояв «соціаліст зсередини і ззовні, недоучка Си-

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

мон Петлюра»⁴. Сучасні історики вже вказували на непродуктивність таких підходів до «олюднення» історичного процесу⁵. Ішлося, зокрема, і про необґрунтовану ґлорифікацію С.Литвином постаті С.Петлюри⁶.

Аналізуючи інформаційні можливості висвітлення сучасним дослідником оцінок П.Скоропадським і С.Петлюрою один іншого, слід вказати на певну джерельну асиметрію. Гетьман у рецепції С.Петлюри постає лише з текстів окремих офіційних документів та епістолярії. Водночас П.Скоропадський залишив фундаментальні спогади, наповнені досить розлогими оцінками С.Петлюри як військового, державного, політичного діяча і людини. Саме ця обставина стала домінуючою у виборі автором теми даного дослідження.

Спогади П.Скоропадського⁷ від творів мемуаристів тієї доби відрізняються низкою особливостей. По-перше, їх автор – центральна і найбільш поінформована постать тогочасного складного державного й політичного життя. По-друге, написані вони відразу після падіння гетьманату, упродовж перших місяців 1919 р. По-третє, їм властива висока ступінь персоніфікації недавнього минулого, наявність розлогих оцінок сучасників. По-четверте, спогади рельєфно відображають світоглядні, ментальні засади автора, з позиції яких і оцінюються інші діячі.

Фактологічне й оцінкове значення спогадів посилюється археографічною нерозробленістю джерельної спадщини цієї доби. Сталося так, що при публікації найважливіших документів періоду Української революції були видані фундаментальні збірники з історії Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) і Директорії УНР (грудень 1918–1920 рр.)⁸. Залишається незаповненою ніша квітень – грудень 1918 р. І це при тому, що життєдіяльність Української Держави задокументована досить повно⁹.

П.Скоропадський розпочинає спогади характерним зверненням: «Може бути, майбутнім історикам революції мої записки пригодяться. Прошу їх вірити, що все мною записане буде вірно, тобто, що я буду заносити так, як мені здавалося становище в даний час, а там, чи правильно я мислив чи неправильно, в усьому допоможе розібратися майбутнє»¹⁰. Слід відзначити, що сподівання гетьмана збулися. Видані в Україні 1995 р. «Спогади», вже друге десятиліття справляють потужний джерелознавчий, а відтак і змістовний вплив на новітню українську історіографію гетьманату.

Поза сумнівом, як і будь-які інші, спогади П.Скоропадського не позбавлені суб'єктивізму. Хоч він і запевняє, що «не дуже рахувався з тим, як будуть судити мене мої сучасники», все ж писалися спомини зовсім не для задоволення літературних нахилів. Гетьман цілком усвідомлював як свою роль у спробі побудови української державності, так і власну відповідальність за її невдачу. Очевидно, він відчував внутрішню потребу пояснити сучасникам і особливо нащадкам усю складність справи, за яку взявся, об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні чинники нереалізованості проекту новітнього гетьманату.

Спогади П.Скоропадського добре скомпоновані з погляду історично достовірного опису подій. Автор нерідко балансує на грані напівправди, зумовленої особистим сприйняттям чи неможливістю у той час сказати всю правду, але йому важко закинути пряму фальсифікацію. Ще одна характерна риса спогадів – це вияв аристократизму, який не дозволив йому опуститися до брутальних кваліфікацій своїх опонентів, і навіть ворогів.

Відзначаючи наявність у спогадах П.Скоропадського детальних оцінок тогочасних державних і політичних діячів, слід наголосити на особливому місці у них С.Петлюри. Якщо визначити умовний індекс персональних згадувань у тексті «Спогадів» за іменним покажчиком, то С.Петлюра займає перше місце, залишивши позаду В.Винниченка, М.Грушевського і, навіть прем'єра Ф.Лизогуба, з яким службове спілкування гетьмана було найбільш інтенсивним¹¹.

На наш погляд, це пояснюється кількома причинами. Контакти генерала П.Скоропадського з головою Українського генерального військового комітету (УГВК), а потім і керівником військового секретарства С.Петлюрою розпочалися влітку 1917 р. і завершилися з падінням Української Держави у середині грудня 1918 р. Політична позиція С.Петлюри як голови Всеукраїнського земельного союзу щодо гетьманського режиму вже у травні–червні відзначалася проявами демонстративної непримиренності. Опозиційний радикалізм В.Винниченка проявився пізніше, з утворенням Українського національного союзу та підготовкою антигетьманського повстання. М.Грушевський у той час зовсім відійшов від політики, жив напівлегально, «шукаючи спочинку від тяжких переживань у літературно-науковій праці»¹². Хоч С.Петлюра й не був причетний до підготовки повстання, однак саме він став його публічним вождем і прапором, а відтак персоніфікованим «могилицьким» гетьманату. І нарешті, спогади створювалися П.Скоропадським у січні – травні 1919 р., коли фактичним лідером українського визвольного руху і державного проводу УНР був С.Петлюра.

Попри цілком природні розбіжності в оцінці постатей П.Скоропадського і С.Петлюри, сучасна вітчизняна історіографія визнає, що це були видатні діячі Української революції. Абсолютно різні за походженням, ідейним світоглядом, ментальністю, баченням шляхів побудови і конструкції української державності. Саме на ниві творення цієї державності й перетнулися шляхи нащадка давнього українського шляхетського роду, царського аристократа, великого землевласника, бойового генерала, людини консервативно-ліберальних поглядів, роздвоєної українсько-російської ментальності Павла Скоропадського і Симона Петлюри – вихідця з української козацько-священницької родини, діяча з типовою біографією революціонера, талановитого журналіста та пропагандиста, українського соціал-демократа, волею обставин і часу покликаного стати першим військовим міністром, а згодом і головним отаманом військ УНР, який рішуче позбавився федералістських поглядів і став переконаним самостійником.

Падіння царського режиму, революційні події в Росії і Україні кардинально вплинули на долі і С.Петлюри, і П.Скоропадського. Перший зустрів Лютневу революцію на посаді уповноваженого Всеросійського союзу земств на Західному фронті. Поступово включився в українське політичне життя. Як делегат від українців фронту брав участь у травні 1917 р. у роботі I Українського військового з'їзду. Був обраний до складу, а потім і очолив Український генеральний військовий комітет, який, власне, і став для нього першим щаблем до великої політики.

Зречення царя Миколи II звільнило його флігель-ад'ютанта генерал-лейтенанта П.Скоропадського від присяги. У листі до дружини 12 березня 1917 р. він писав: «Я зовсім не збираюся закопатися і оплакувати минуле, а взяти у тій або іншій формі найжвавішу участь у громадському житті, звичайно важко сказати зараз, де і в якій формі»¹³.

Такою формою долучення до громадського руху стала українізація військ, в якій вище командування російської армії вбачало інструмент підвищення боєздатності збройних сил. Спочатку П.Скоропадський досить скептично поставився до такої реорганізації, але під тиском командувача Південно-Західним фронтом генерала О.Гутора приступив до українізації 34-го армійського корпусу. Для з'ясування конкретних обставин цієї нової справи він відправився до Києва в Український генеральний військовий комітет.

Перше знайомство П.Скоропадського з С.Петлюрою відбулося на початку липня 1917 р. Про цю зустріч він так пише у спогадах: «З Петлюрою я мало говорив. Він зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався київською політикою. Був люб'язний, тоді ще розмовляв зі мною російською, а не по-українськи, взагалі, тоді українська мова ще не нав'язувалася силоміць»¹⁴. УГВК

справив на П.Скоропадського враження типового революційного штабу, однак із помітною атмосферою любові до всього українського. Зустріч із командувачем Київського військового округу полковником М.Оберучевим показала, що той проти створення національних частин. Однак сумніви П.Скоропадського були перервані наказом нового командувача фронтом генерала Л.Корнилова українізувати корпус. Не дивлячись на висловлені П.Скоропадським побоювання, що українізований корпус може дати серйозні підстави для розвитку українства в небажаному для Росії сенсі, Л.Корнилов усе ж наголосив на своєму¹⁵.

Протягом серпня – жовтня українізація 34-го корпусу була майже завершена, і він дістав офіційну назву 1-го Українського. У той час П.Скоропадський не раз був у Києві, зокрема, в генеральному секретарстві військових справ, але відомостей про зустрічі з С.Петлюрою у спогадах не подає. Частіше згадуються контакти з членом УТВК П.Скрипчинським.

Жовтневий переворот у Петрограді, падіння Тимчасового уряду загострили політичне протистояння у Києві, значно ускладнили становище у військах. П.Скоропадський, який, за власним визначенням, мав чисто дисциплінарне військове «воззрение», тобто був адептом «єдиноначалія», болісно сприймав погіршення ситуації у військах.

У корпусі активізувалася діяльність різних комітетів, які мали зв'язки з генеральним військовим секретарством, із Києва приїздили певні особи і підбурювали офіцерів та солдат проти відправки на фронт. За словами П.Скоропадського, розслідування встановило, що «ці вимоги виходять від Петлюри, який був тоді генеральним секретарем, тобто міністром»¹⁶.

Корпус отримав наказ командування готуватися до відправки на фронт 5 листопада. У зв'язку з цим у частинах намітилася певна роздвоєність – одні готові були виступити на фронт, а інші відмовлялися. П.Скоропадський був переконаний, що «Петлюра ж підсилав різних панів переконувати йти на Київ, мені ж прислав папери, навпаки, про необхідність терміново виступати на фронт»¹⁷.

Були спроби представників радикально налаштованих солдатських комітетів примусити П.Скоропадського спрямувати війська на Київ. При цьому також ішли посилення на вимоги Петлюри. Інший революційно налаштований комітет пропонував генералові прийняти командування над усіма українськими частинами, сформованими на фронті, й рухатися на захист Києва.

П.Скоропадський відмовився від цих вимог і поїхав до нового командувача фронтом генерала М.Володченка з проханням припинити «вакханалію», яка мала місце в корпусі через присилку Петлюрою різних агітаторів, які переконували йти на Київ, а не на фронт. Оскільки головком не бажав сваритися із Центральною Радою, то він запропонував П.Скоропадському поїхати до Києва для з'ясування справи з Петлюрою.

При зустрічі секретар військових справ запевняв, що не посилав ніяких агітаторів, навпаки, він прихильник відправки військ на позиції. При цьому демонстрував телеграму з добрими побажаннями в діяльності корпусу на фронті. П.Скоропадський не повірив у щирість С.Петлюри, відчуючи, що той «ухиляється від істини»¹⁸. Відчуття генерала незабаром підтвердилися. С.Петлюра приїхав до Бердичева у штаб фронту і, не дивлячись на протести П.Скоропадського, домігся того, щоб 153-ю дивізію послали у передмістя Києва, а 104-ту – відправили на фронт. У частинах корпусу падала дисципліна, почалися безпорядки, військові комітети вимагали скасування наказу йти на фронт.

П.Скоропадський пише, що С.Петлюра продовжував розкладницьку роботу. Зокрема, одному батальйону дав дозвіл не йти на фронт. Депутація Богданівського полку, як з'ясувалося, послана С.Петлюрою, обрала революційний комітет, який почав розпоряджатися частиною. За цих умов командувач корпусу

су, побоюючись, що «розкладання може дійти до геркулесових стовпів», телеграфував командуючому фронтом (копія Петлюрі), що Петлюра продовжує пропаганду в полках поза його спиною і просив звільнити з посади. Командувач фронтом відставки не прийняв. П.Скоропадський відзначає, що, крім пропаганди Петлюри, значно ускладнював становище у військах ще й армійський комісар Тимчасового уряду, розпорядження якого йшли у розріз із наказами стройового начальства. Загалом у спогадах цей період командування корпусом П.Скоропадський називає «суцільним страхіттям»¹⁹.

У другій половині листопада П.Скоропадський відмовляється виконувати накази радянського «главковерха» М.Криленка і приймає важке для себе рішення спрямувати війська корпусу не на фронт, а на захист Києва від можливого вторгнення частин 2-го гвардійського корпусу, розпропагандованого більшовиками. На початок грудня підрозділи 153-ї дивізії зайняли всі залізничні пункти по лінії Гнівань – Козятин, а також Шепетівка – Вапнярка – Козятин. Ще 23 листопада він відправив телеграму С.Петлюрі, в якій виклав взятє ним завдання, а також просив домовитися з командуванням фронту про підпорядкування корпусу генеральному військовому секретарству. Однак лише через вісім діб, уже завершивши оволодіння зазначеними залізничними комунікаціями, він отримав від С.Петлюри телеграму про передачу корпусу у відання генерального секретарства УНР і покладення на нього завдань оборони всієї Правобережної України, а також підпорядкування йому інших частин²⁰.

Підлеглими військовими силами П.Скоропадський здійснив роззброєння підрозділів 2-го гвардійського корпусу і домігся відправки їх до Росії в об'їзд Києва. Сам генерал високо оцінював цю важливу місію його військ: «Взагалі, я без будь-якого перебільшення можу сказати, що, якщо більшовики появились в Києві лише 21 січня 1918 року, а не в листопаді, то причиною тому мій Корпус, який зайняв вказані вище залізниці і рішуче противився появі озброєних частин більшовицького спрямування на цій лінії»²¹.

Ці місця спогадів пронизані ледве прихованою образою на лідерів Центральної Ради, які по-справжньому не оцінили дій 1-го Українського корпусу та його командувача. В іншому місці він знову резюмує: «Не прийми я швидкого рішення, 2-й гвардійський корпус опинився б у Києві ще в листопаді»²². Отже, П.Скоропадський усвідомлював свою роль фактичного рятівника Центральної Ради.

Однак у спогадах він зовсім уникає констатації того факту, що вчинив дії, яких фактично домагався від нього С.Петлюра. Необхідністю захисту Києва генерал вмотивовує відмову вести війська на фронт, хоч раніше такі вимоги з боку солдатських комітетів розцінював, як боязнь ризиків окопного життя. Щоправда, зміна ця сталася вже після більшовицького перевороту у Петрограді.

Доки штаб П.Скоропадського курсував залізницею між своїми частинами, у військовому відомстві УНР сталися суттєві зміни. С.Петлюра подав у відставку з посади глави військового відомства, мотивуючи цей крок фізичним знесиленням, хоч насправді головну роль відіграли розходження з керівництвом Центральної Ради як у військовій сфері, так і у зовнішньополітичній орієнтації²³.

18 грудня до виконання обов'язків генерального секретаря військових справ приступив М.Порш²⁴. Намагання П.Скоропадського отримати необхідне для корпусу спорядження і постачання завершилося нічим. Уже ретроспективно він щиро визнав: «Петлюра, хоч і був неможливим військовим міністром, все ж він був значно кращим, ніж його наступний заступник [Порш]»²⁵.

У ці дні командуючим Київським військовим округом був призначений підосавул М.Шинкар, а полковник Ю.Капкан став «командуючим всіма Українськими військами для оборони України від наступу армії народних комісарів». П.Скоропадський характеризував останнього як «підозрілого авантюриста» з «несхвальною репутацією». Із такими призначеннями він погодитися не міг²⁶.

Крім того, жодних потреб у постачанні корпусу М.Порш не задовольнив. П.Скоропадський зрозумів, що «тут грала роль особа і боязнь того зростаючого значення, яке я набував в українських частинах». 29 грудня він передав командування корпусом генералові Я.Гандзюку.

Півроку епізодичних контактів на ниві українізації армії сформували у П.Скоропадського уявлення про С.Петлюру як типового українського революційного діяча, непрофесійного у військових справах і не досить щирого у службових відносинах. Очевидно, ці враження П.Скоропадського щодо С.Петлюри у контексті подій 1917 р. були загалом адекватними. Аналогічні міркування висловлював і такий авторитетний український діяч, як Є.Чикаленко. У своєму щоденнику він писав: «Петлюра, безумовно, талановита і недурна людина, був нікчемним військовим міністром, бо нічого не тямив у справах військових...». Цілком збігається з відчуттями П.Скоропадського і думка Є.Чикаленка про побоювання С.Петлюри, що «хтось з військових стане на чолі війська і скине соціалістичний уряд, а значить і його, і відбудує гетьманство». Як і П.Скоропадський, Є.Чикаленко був переконаний, що «Петлюра зійшов з політичної сцени (у грудні 1917 р. – *Р.П.*), принаймні чистим, з незаплямованою репутацією»²⁷.

Залишивши військову службу, П.Скоропадський як почесний отаман зосередився на справах українського вільного козацтва. На початку січня 1918 р., в умовах більшовицької експансії проти УНР, до нього звернувся С.Петлюра по допомогу у формуванні Гайдамацького коша. Пославшись на відсутність у Києві вільнокозацьких підрозділів, П.Скоропадський відмовив, хоч змушений був визнати, що С.Петлюрі дана акція більш-менш вдалася і той із «рештками цього коша брав, не без успіху, участь у справах Арсеналу в пам'ятні січневі дні 1918 року». П.Скоропадський писав, що за цю відмову С.Петлюра на нього образився²⁸.

Наступний епізод у спогадах пов'язаний із приходом до Києва німецьких військ, а точніше, вступом до столиці підрозділів Гайдамацького коша на чолі з С.Петлюрою. Про цю демонстративну картину він відгукується досить скептично: «Коли німці почали наступати, все українське підбадьорилося і почало також наступати. І от, всі начальники намагалися наввипередки входити в Київ і отримувати овації. Першим увійшов Петлюра із своєю дружиною (кошем – *Р.П.*). За українцями у безпосередній близькості рухались німці»²⁹. Певним дисонансом із цими рефлексіями виглядають наступні рядки спогадів про надзвичайно радісне почуття, яке охопило генерала, коли він побачив на вулицях міста першого українського кінного козака.

П.Скоропадський навіть висловлює задоволення тим, що 1 березня німців до Києва привів С.Петлюра, а не він. Інакше б «всі звинувачення народу впали б на мене»³⁰. Як виявилось, його сподівання не справдилися. Уже 3 березня С.Петлюра був звільнений від командування кошем, а нового призначення так і не отримав. Його активна натура знайшла інше поле діяльності – у квітні 1918 р. він очолив Всеукраїнський земський союз³¹.

П.Скоропадський у той час працював над створенням Української народної громади – політичної організації правоконсервативного спрямування, «яка повинна була вести до компромісу між власністю і неімущими, і між великоросами і українцями»³². Генерал серйозно обдумував план повалення Центральної Ради, розмірковував над постатями діячів, які б могли очолити нову владу і водночас із ними б рахувалися німці та австрійці.

Він вважав, що серед українських діячів такого немає, оскільки «всі вони мрійники або крайні шовіністи галичанської орієнтації». Із великоросів також нікого не було та й українці його б не допустили. Урешті, П.Скоропадський поступово дійшов думки, «що дійсно найбільш підходящий – я». Він вмотивовує це тим, що його добре знають в українських колах, відомий він і серед росіян,

пропольськи налаштовані правобережні поміщики-католики проти нього нічого не мають, в армії також знаний³³.

П.Скоропадський пише, що у даній ситуації згадав і про С.Петлюру, але відкинув цю думку, оскільки: «Петлюра честолюбець, ідеаліст без усякого розмаху, а головне, за ним пішли б тільки крайні ліві кола України й Галичини, потім він не стільки державний діяч, скільки партійний, а це для створення держави не годиться. До того ж, з ним не рахувались би німці»³⁴.

П.Скоропадський досить точно підмічає, що С.Петлюра хоч і щирий, але в нього багато пози, вважаючи це рисою, яка вихована в українських діячів усім минулим українського руху. Мовляв, у старій Росії у сфері українства був дозволений лише театр, а «відтіля пішла любов до усілякої театральності і захоплення не стільки сутністю справи, скільки її зовнішньою формою». Хоч спостереження щодо С.Петлюри слушне, однак пояснення доволі спрощене. П.Скоропадський наголошує, що С.Петлюра заслабкий, щоб вивести Україну з прірви. Інша причина цієї державотворчої неспроможності – його «галичанська закваска», яку не могло сприйняти «здорове українство».

Запобігаючи можливим закидам щодо його особистої неприязні до С.Петлюри, а відтак і необ'єктивних оцінок, П.Скоропадський кілька разів повторює, що хоч і був повалений «нібито під фірмою Петлюри» і «повинен мати на нього зуб», все ж вважає його єдиним із соціалістичних діячів в Україні, який «у грошовому відношенні залишився чистою людиною». Як бачимо, серед українських політиків П.Скоропадський виділяє саме С.Петлюру, наголошуючи, що «Винниченко та інші – це вже абсолютно інша марка, про яку говорити не доводиться»³⁵.

Природно, що у спогадах основні оцінки постаті С.Петлюри припадають на добу гетьманату. П.Скоропадський пише, що у ході перевороту С.Петлюру заарештували, але невдовзі за його наказом відпустили. С.Литвин, навпаки, вважає, що заарештували С.Петлюру за наказом П.Скоропадського, однак незабаром звільнили. Науковець стверджує: «Гетьман навіть запропонував Петлюрі увійти до його уряду». Євентуальні роздуми П.Скоропадського автор вже кваліфікує як доконаний факт. При цьому він ігнорує пряму вказівку П.Скоропадського на те, що призначення С.Петлюри до уряду було абсолютно немислимим, оскільки «у складі уряду не було жодної людини, яка б до нього ставилася з довірою». П.Скоропадський вказує ще на низку перепон – «скажене честолюбство» і зв'язок з усіма крайніми соціалістичними партіями, які мало чим відрізнялися від більшовиків.

У спогадах досить широко описуються зустрічі гетьмана з С.Петлюрою особисто і на чолі депутації Всеукраїнського земського союзу. Така деталізація, на наш погляд, зумовлена потребами обґрунтувати не тільки абсолютну неприйнятність вимог земців, але й пояснити логічність арешту їх лідера. Він вважав, що на прийомі у червні очолювана С.Петлюрою земська делегація поставила ультимативні вимоги щодо розпуску комісії з підготовки проекту закону про земські вибори, призначення терміну скликання Сейму, відставки уряду як неукраїнського і формування нового складу, віддання до суду усіх старост, які допустили розпуск земських органів, виділення безпосередньо Всеукраїнському земському союзу 100 млн крб для фінансування місцевого самоврядування тощо³⁶.

Тригодинна аудієнція переконала П.Скоропадського, що жодну з вимог земців виконати неможливо. У спогадах він наводить свою аргументацію, подаючи у прямій чи завуальованій формі неприйнятність претензій С.Петлюри. Розпускати комісію князя О.Голіцина з підготовки нового закону про земські вибори гетьман не міг. Адже обрані за законами Тимчасового уряду органи місцевого самоврядування з перших днів були піддані новою владою цілеспрямованим чисткам. Дані кроки мали на меті досить прагматичну ціль – ліквіду-

вати демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, а відтак і позбавити її можливої політичної підтримки. Для гетьмана, який планував ліберальну земельну й інші реформи, базовані на праві приватної власності, важливо було очистити місцеві зібрання та управи від соціалістичних елементів.

Гетьман не приховує майже ностальгічної туги за дореволюційними земствами, які «володіли величезними капіталами, підприємствами, прекрасно обладнаною мережею лікарень» тощо. А рік революції довів нездатність нових земців створити щось суттєве у цій життєво важливій для країни справі. Слід наголосити, що побоювання С.Петлюри стосовно недемократичності нового закону про земські вибори справдилися. Він містив значні цензові обмеження: вікові – 25 років, осілості – 1 рік, соціально-фахові – не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та ін.³⁷ Не дивлячись на активні протести земської громадськості й особисте звернення до гетьмана в.о. голови Всеукраїнського земельного союзу К.Мацієвича, П.Скоропадський затвердив цей закон.

Вимога проведення виборів до Сейму, на думку гетьмана, означала б «повернення країни в стан революції». Це суперечило його переконанням, що тільки диктаторські повноваження глави держави можуть забезпечити «лад і спокій». До того ж гетьман був зв'язаний прийнятою ще до перевороту умовою – не скликати Сейм без дозволу німців.

Абсолютно неприйнятною була вимога земців щодо формування Ради Міністрів із представників українських політичних партій. Кадетський склад уряду загалом відповідав поглядам гетьмана на проведення ліберальних реформ. Щодо віддання до суду старост за розгін земських зібрань і управ, то П.Скоропадський обмежився визнанням випадків перевищення прав із боку місцевої адміністрації.

Фінансові претензії С.Петлюри на 100 млн крб також не могли бути задоволені. Оскільки це була дійсно величезна сума. Але головне полягало в іншому, і гетьман про це пише відверто: «Настійні вимоги Петлюри видавалися підозрілими, оскільки гроші могли йти зовсім не на потреби земств, а на підготовку повстання»³⁸. Що ж до українських діячів, за яких заступався Петлюра, то П.Скоропадський запевняв, що арештовані вони були за антиурядову агітацію.

У цьому місці спогадів він повертається до деталізації оцінки Петлюри: «Слід сказати, що Петлюра мені завжди уявлявся як надзвичайно честолобна людина демагогічного ґтибу з великою авантюрною жилкою, але щирий у своїх ставленнях до України і потім чесний у грошовому відношенні. Це сентиментальнічаючий ідеаліст, з дуже легким культурним багажем»³⁹. Навряд чи дана характеристика С.Петлюри у всіх своїх сюжетах була об'єктивною й адекватною. Зокрема, й щодо культурного багажу, але ці оцінки зроблені гетьманом із власних світоглядних, ментальних позицій.

Загалом П.Скоропадський відхилив усі домагання і пропозиції земської депутації. Він пише: «Я бачив, що, йдучи, Петлюра був дуже прикро вражений. Мені згодом хтось з моїх наближених казав, що саме в цей день Петлюра вирішив перейти в опозицію. А якщо можливо, то працювати для повалення уряду»⁴⁰. Гетьман уважав, що у Петлюри був і інший вихід, більш підходящий – допомогти роботі того ж уряду. Навряд чи останні сентенції можна вважати щирими.

Наступні сторінки спогадів свідчать, що П.Скоропадський йому повністю не довіряв. Говорячи про Звенигородське селянське повстання, він наголошує, що у його піднятті серйозні російські й українські партії участі не брали, але окремі їх члени були причетні. Врешті він доходить думки, що «Петлюра і Винниченко там працювали». Державна варта здійснювала широкий нагляд за опозиційними діячами. Природно, що активність С.Петлюри непокоїла керівництво Міністерства внутрішніх справ. 27 липня він був заарештований.

Арешт С.Петлюри у спогадах гетьмана постає як результат боротьби державної варті з лівими політичними партіями. Було з'ясовано, що С.Петлюра відіграє помітну роль і його заарештували. Хоч далі гетьман визнає, що «арешт Петлюри не справив значного впливу на зміну становища». Загалом він намагається відповідальність за численні арешти покласти на міністра внутрішніх справ І.Кістяковського, який «думав, очевидно, що він усіх невдоволених може посадити в тюрму»⁴¹. Викладу власного ставлення до ув'язнення С.Петлюри гетьман уникає.

За С.Петлюру клопоталися багато людей і перед І.Кістяковським, і перед П.Скоропадським. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко згадував, що одного разу гетьман запитав його, а чи не зробити так, щоб С.Петлюра виїхав за кордон, одержавши якесь урядове призначення, і не ускладнював ситуацію своєю присутністю. На думку Д.Дорошенка, це був цілком прийнятний вихід, але здійснити цю акцію перешкодив той же І.Кістяковський⁴².

Спроба дати оцінку політичних поглядів С.Петлюри у спогадах виглядає не досить виразною, а місцями й суперечливою. Позиціонуючи себе представником «здорового українства», людиною для якої іманентно близькі і українська, і російська культури, адептом українського територіального патріотизму, П.Скоропадський відносить С.Петлюру, В.Винниченка, Д.Дорошенка до діячів «галичанської орієнтації», «галичанської закваски», «галичанського спрямування». При цьому ці терміни вживаються не в територіальному, регіональному сенсі, а слугують для кваліфікації поглядів антиросійськи налаштованих українських діячів.

Умотивовуючи, чому С.Петлюра не годиться для будівництва гетьманської держави, П.Скоропадський наголошує: «Головне – це його галичанська закваска, вона нам не підходить». Далі він пише, що проти галичан нічого не має, «поважає їх за сильну любов до батьківщини». Чому С.Петлюра не може любити «правильно» Україну, гетьман пояснює так: «Різниця між мною і українськими колами та, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію; у мене цієї ненависті немає»⁴³.

На відміну від С.Петлюри, представниками «здорового», «чистого українства» П.Скоропадський, крім себе, вважав прем'єра Ф.Лизогуба: «Був українець, любив Україну і цілком віддавався створенню України, звичайно, без усякої ненависті до Росії». Такої ж думки гетьман був і про міністра освіти М.Василенка, вважаючи, що той добре обізнаний з українським питанням, але, як людина чесна, не міг заперечувати значення російської культури і ставився до українства свідомо, без шовінізму і будь-якої нетерпимості. «Чесним українцем» називав гетьман і міністра юстиції М.Чубинського, наголошуючи, що його батько – автор національного гімну. А «українцы» не визнавали його тому, що він не хотів набирати в міністерство людей «крайнього українсько-галицького ґатунку». Навіть Д.Дорошенко, на думку П.Скоропадського, «вів тільки галицьку політику». Урешті, усвідомивши, що явно згустив фарби в ідеологічному портреті глави МЗС, вніс певну корекцію: «Він був українцем, але дещо пом'якшеного типу у смислі шовінізму»⁴⁴.

Водночас у спогадах знаходимо і такий пасаж: «Якщо взяти всіх цих панів Петлюр і Винниченків кожного окремо, то вони зовсім не такі й ліві». П.Скоропадський наголошував, що, наприклад, соціальні теорії Винниченка мало чим відрізнялися від його власних, хоч вважав себе «далеко не крайнім лівим»⁴⁵. Якщо погодитися з цими твердженнями, то можна зробити висновок, що священне для П.Скоропадського право власності було зовсім не чуже і В.Винниченку, але загальновідомо, що це не так.

Останні звернення П.Скоропадського на сторінках спогадів до постаті С.Петлюри, пов'язані з антигетьманським повстанням у листопаді – грудні 1918 р. Він пише, що 14 листопада дізнався про від'їзд нещодавно звільненого С.Пет-

люри у Білу Церкву до січових стрільців, які того ж дня почали наступ на Фастів⁴⁶. Про свою причетність до виходу С.Петлюри з тюрми гетьман не пише, хоч свого часу акцентував увагу на його наказі про звільнення С.Петлюри у травні після перевороту.

П.Скоропадський був впевнений, що німці, зацікавлені у збереженні порядку для організованого виїзду на батьківщину, тому більше вірять гетьманському урядові, ніж Петлюрі і Винниченку, при яких неодмінно наступить хаос, що загрожуватиме і без того деморалізованим німецьким військам. Такі міркування не враховували ролі німецької солдатської ради, яка увійшла в контакт зі штабом С.Петлюри і, фактично визнавши його, пішла на певні домовленості.

П.Скоропадський пише про намір С.Петлюри заарештувати його та уряд. У цьому він впевнився після переходу на бік Директорії начальника його особистої охорони полковника М.Аркаса. Безперечно, гетьману була відома відозва С.Петлюри, в якій його характеризували як «зрадника», колишнього «царського наймита», який «самочинно» привласнив собі права гетьмана України. Під загрозою військового суду населенню заборонялося «допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканню, подавати споживання і захист». Більше того, громадяни зобов'язувалися арештовувати його і передати до рук республіканської влади⁴⁷.

Останні сторінки спогадів передають атмосферу судовних намагань гетьмана врятувати ситуацію. Зокрема, надання всієї повноти влади генералові Ф.Келлеру. Як виявилось, це було невдале рішення. Довелося новим головнокомандувачем призначити князя О.Долгорукова. Власною помилкою вважав гетьман і відмову прийняти особисто командира січовиків С.Коновальця. П.Скоропадський писав: «У Києві всі вважали, що Петлюра буде розбитий, але я з кожним днем відчував, що справа більше і більше ускладнюється і ґрунт утікає з-під ніг». Він із жалем констатує, що всі ті діячі, які ще недавно товпилися у його приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. Біля нього залишилися тільки особи ближчого почту та охорона, серед яких уже відчувалося роздвоєння⁴⁸.

Намагаючись відвернути катастрофу, П.Скоропадський робить спробу вступити в переговори з Директорією. 13 листопада, коли вже велися бої за Київ, він запросив для такої місії відомих українських діячів С.Шелухіна, П.Стебницького, М.Славинського та В.Короліва. На засіданні уряду вони висловили думку про недоцільність подальшого опору. Присутній при цьому князь О.Долгоруков назвав С.Петлюру «бандитом». Очевидець пише, що П.Скоропадський перервав його: «Кинь, Долгоруков! Пан Петлюра – чесна і розумна людина, але, звичайно, панове, таке слово, як «капітуляція» тут недоречно»⁴⁹.

Однак уже наступного дня П.Скоропадський власноруч написав короткий і по-військовому лаконічний акт відречення від влади: «Всім, всім по установах України. Всім військовим частинам і установам. Я, Гетьман всієї України, упродовж семи місяців всі свої сили клав на те, щоб вивести країну з того важкого становища, в якому вона знаходилася. Бог не дав мені сили справитися з цим завданням. Нині через умови, що склалися, керуючись виключно благом України, від влади відрікаюся. Павло Скоропадський. 14 грудня 1918 року, місто Київ»⁵⁰.

Незважаючи на провідну роль С.Петлюри у поваленні гетьманату, П.Скоропадський у спогадах неодноразово демонструє до нього лояльне і навіть співчутливе ставлення, будучи переконаним, що, скинувши гетьманську владу, лідери повстання погублять українську державність. Зокрема, він писав: «Кажу відверто, я ніскільки не озлобився на солдатські маси, які пішли проти мене, ні на напівінтелігентних офіцерів, які пішли за Петлюрою, ні на самого Петлюру». Водночас гетьман наголошує, що генерала О.Грекова, «який зрадив мене, після посиленних клятв, що поділяє мої переконання, я презираю». Досить зневажли-

во відгукується він і про повстанців, наголошуючи, що до С.Петлюри «пристала маса всякої голоти»⁵¹.

П.Скоропадський розмірковує про долю України після падіння гетьманщини: «Будуть або Петлюра з Винниченком, з його галичанською орієнтацією, абсолютно нам, російським українцям (підкреслення – Р.П.), не властивою, з уніатством, з крайньою соціалістичною програмою наших доморослих демагогів, яка, поза сумнівом, приведе до більшовизму, або ж справжній більшовизм з усіма його наслідками».

Є в тексті спогадів міркування П.Скоропадського, які цілком можна назвати пророчими: «Пройшло два місяці після падіння гетьманства, я не встиг завершити ці спогади, як уже ті передбачення, які я робив на перших сторінках моїх записів, збулися. Петлюра і Винниченко цезли з Києва, далі буде гірше. Більшовизм залле всю Україну. Не буде ні України, ні Росії»⁵².

Отже, у спогадах гетьмана П.Скоропадського С.Петлюра займає одне із центральних місць. Він отримав різнопланові оцінки, серед яких можна виділити кілька іпостасей. Перша: С.Петлюра, як військовий діяч, із фахового погляду бойового генерала виглядав «неможливим військовим міністром». Однак він змушений визнати, що восени 1918 р. за С.Петлюрою пішли і солдатські маси, і напівінтелігентні офіцери і, навіть, заприсяжені йому генерали. Однак за цими фактами ніде не проступає визнання військового хисту головного отамана. Друга: С.Петлюра, як державний діяч, на думку П.Скоропадського, мав низький потенціал, оскільки більше був партійним лідером. Третя: С.Петлюра, як політик, був віднесений до діячів «галицької орієнтації», тобто людей зі щирими національними почуттями, але з нелюбов'ю до Росії, що й становило докорінну відмінність від «здорового» українського патріотизму. Четверта: С.Петлюра в ідейному плані уявлявся гетьманові революційним соціалістом, чий радикалізм межує з більшовизмом, а, відтак, і доволі небезпечним для правлячого режиму. І, нарешті, С.Петлюра, як людина, для П.Скоропадського – це концентрат честолобства аж до «скаженого». Однак ця прикмета не завжди подається як абсолютно негативна. А «фінансова» порядність розцінюється гетьманом як одна із найбільших чеснот С.Петлюри.

Слід навести ще одну оцінку С.Петлюри, висловлену П.Скоропадським уже за межами його спогадів. У кінці травня 1926 р. у листі до організаторів панахиди по загиблому головному отаманові у Берліні він писав: «Прибуду вшанувати пам'ять небіжчика, позаяк – незважаючи на розбіжність наших шляхів – бачив завжди у ньому щирого українського націоналіста. Перед одвертою могилою схилию голову»⁵³. Очевидно, така політична кваліфікація покійного зроблена під впливом неординарних обставин. Однак треба взяти до уваги й суттєву еволюцію тогочасних поглядів гетьмана у бік самостійності України.

Безперечно, сприйняття П.Скоропадським постаті С.Петлюри є суб'єктивним, оскільки базувалося на власних ідейних, політичних, професійних критеріях. Водночас вони є й віддзеркаленням його світоглядних позицій. У цьому сенсі сподівання автора спогадів, що його записки знадобляться майбутнім історикам, цілком справилися.

¹ Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування деяких міфів в історіографії Української Держави 1918 року // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С.232–237.

² Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 рр.: Історіографія і джерела. – К., 2000.

³ Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року. – Кн.1. – Луцьк, 2003. – С.539–540, 542–543.

- ⁴ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – Москва, 2008. – С.24–26.
- ⁵ Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. у контексті української революції // Український історик. – 1999. – №2-4. – С.43.
- ⁶ Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С.167, 222 та ін.
- ⁷ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. Це перше повне видання спогадів гетьмана. Частково вони були видані дещо раніше: Гетьман Павло Скоропадський. Спомини / Передм. Г.Папакіна. – К., 1992. Уривки зі спогадів також були опубліковані: «Украина будет!». Из воспоминаний // Минувшее: Исторический альманах. – Вып.17. – Москва; Санкт-Петербург, 1995.
- ⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1, 2. – К., 1997; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2006.
- ⁹ Підготовлений науковцями Інституту історії України НАНУ рукопис збірника документів і матеріалів «Рада Міністрів Української Держави (квітень – грудень 1918 року)» переданий до видавництва.
- ¹⁰ Скоропадський П. Спогади... – С.47.
- ¹¹ Там само. – С.487.
- ¹² Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.239.
- ¹³ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С.38.
- ¹⁴ Скоропадський П. Спогади... – С.61–62.
- ¹⁵ Там само. – С.64.
- ¹⁶ Там само. – С.86.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – С.87.
- ¹⁹ Там само. – С.89.
- ²⁰ Там само. – С.92.
- ²¹ Там само. – С.93.
- ²² Там само. – С.94.
- ²³ Нова Рада. – 1917. – 19 грудня.
- ²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади й управління України. – Ф.1076. – Оп.1. – Спр.1-а. – Арк.22.
- ²⁵ Скоропадський П. Спогади... – С. 203.
- ²⁶ Там само. – С.101.
- ²⁷ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2: 1918–1919. – К., 2004. – С.85.
- ²⁸ Скоропадський П. Спогади... – С.103–104.
- ²⁹ Там само. – С.121.
- ³⁰ Там само. – С.125.
- ³¹ Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках... – С.137.
- ³² Скоропадський П. Спогади... – С.132.
- ³³ Там само. – С.133.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – С.134.
- ³⁶ Там само. – С.205.
- ³⁷ Державний вісник. – 1918. – 21 вересня.
- ³⁸ Скоропадський П. Спогади... – С.204.
- ³⁹ Там само. – С.203.
- ⁴⁰ Там само. – С.206.
- ⁴¹ Там само. – С.252.
- ⁴² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.341.
- ⁴³ Скоропадський П. Спогади... – С.48.
- ⁴⁴ Там само. – С.165, 166, 169.
- ⁴⁵ Там само. – С.254.

- ⁴⁶ Там само. – С.305.
⁴⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1922. – Т.3. – Прага, 1922. – С.133.
⁴⁸ Скоропадський П. Спогади... – С.317.
⁴⁹ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.187–188.
⁵⁰ Скоропадський П. Спогади... – С.378.
⁵¹ Там само. – С.107–108, 311.
⁵² Там само. – С.182–183.
⁵³ Тризуб. – 1926. – Ч.35–36. – С.50.

The article makes a historic reconstruction of Pavlo Skoropads'kyi's perception of the image of Symon Petliura, one of the leaders of Ukrainian national-democratic camp, as a military man, a statesman, a political figure and as a person. The author reveals informative possibilities of hetman's memoirs for personification of a historical process and stresses the need for verification of information given in P.Skoropads'kyi's memoirs with the help of other historical sources.

С.С.Степень*

**ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ С.ПЕТЛЮРИ: ВПЛИВ ГАЛИЦЬКОГО
СЕРЕДОВИЩА НА МОЛОДОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКА
(ЛИСТОПАД 1904 р. – ГРУДЕНЬ 1905 р.)**

У статті йдеться про вплив багатонаціонального львівського соціокультурного й політичного середовища на формування особистості Симона Петлюри – політика, державного діяча й співтворця польсько-українського союзу 1920 р.

У 1901 р. студент Полтавської духовної семінарії Симон Петлюра, котрий навчався на останньому курсі, був виключений із цього закладу за участь у національному русі¹. Тоді ж він вступив до першої політичної організації в Україні – Революційної української партії (РУП), яка виникла за рік до того, і після залишення семінарії цілковито присвятив себе нелегальній роботі². Його активна політична діяльність привернула увагу місцевої поліції. Аби уникнути арешту, С.Петлюра виїхав на Кубань до Катеринодара, де розпочав учительську кар'єру в міській школі. На цій посаді він не затримався надовго, оскільки владі стало відомо про його нелегальну діяльність. Випадково він став співробітником відомого статистика й історика, члена-кореспондента Російської академії наук Ф.Щербини³, котрий збирав матеріали до великої праці з історії кубанського козацтва. Однак С.Петлюра не припиняв політичної діяльності. Уже через кілька тижнів після прибуття до Катеринодара він зміг організувати там осередок РУП, який прибрав назву Вільної чорноморської громади⁴.

У цьому місті С.Петлюра робив також перші кроки на ниві політичної публіцистики, співпрацюючи з органом РУП – «Добра новина»⁵, що видавався за кордоном, у Львові, а згодом його спадкоємцем – газетою «Праця»⁶, а також місячником «Гасло»⁷, котрий з'явився друком у Чернівцях. Високо цінуючи його організаційні здібності й прагнучи якнайбільше впливати на зміцнення кубанської громади, Революційна українська партія допомогла початку публіцисту в облаштуванні у його помешканні невеличкої друкарні, надавши

* Степень Станіслав Степанович – д-р наук, професор, директор Південно-Східного наукового інституту у Перемишлі, викладач історії України і Центрально-Східної Європи Державної вищої східноєвропейської школи в Перемишлі (Польща).

E-mail: stan.stepien@op.pl